TAND
DES
TIJDS

PIETER GERRIT KROEGER

TAND DES TIJDS

Het CDA in de nieuwe eeuw

2021 Prometheus Amsterdam

Eerste druk 2020
Tweede druk 2021

© 2020 Pieter Gerrit Kroeger
Omslagontwerp CMRB
Foto omslag Remko de Waal/ANP
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3366 5

INHOUD

Woord vooraf 7

Proloog 9

1 Zo, dat moest er even uit 12
2 Aan de afgrond 21
3 Een noeste sjokker 41
4 Fortuyns korte mars 71
5 De geur van bloed 82
6 Dat haar, die bril... 95
7 De ontmaskering 104
8 Verder zonder file 129
9 Palazzo Chigi neemt niet op 148
10 Geen eendagsvlieg 166
11 Desnoods ten oorlog 178
12 De minst slechte route 192
13 Valse start 206
14 De teamspeler 227
15 De dubbele val 257
16 U draait 287
17 1981 revisited 303
18 Een spijker in de muur 322
19 Met de bus door het land 342

20 Nee hoor. Dat is niet zo lastig 352
21 Götterdämmerung 371
22 Onverhoeds en weloverwogen 420
23 Bloemenfeest in Venlo 430
24 Buma door de woestijn 440
25 Auslaufmodell 456
26 Kloteklus 466

Slot 513
Epiloog 517

Bronnen en achtergronden 527
Personenregister 529

WOORD VOORAF

In de voorbije twintig jaar werd mij steeds gezegd dat 'het nu toch echt tijd werd voor een Rogge Twee!' Die aansporingen waren eigenlijk altijd goed bedoeld, maar ze waren desondanks steeds wat voorbarig. De geschiedenis van het CDA bleek keer op keer goed voor nóg een verrassing, een wending die niemand had voorzien. De nette partij van het midden en van de nette Nederlanders van het midden bleek en blijkt keer op keer alle trekken te hebben van een opera van Verdi vol sterfscènes, afscheidsduetten, wraakkoren en heroïsche, furieuze aria's. 'Di quella pira!'

Maar nu is het toch echt de tijd. Het CDA gaat in deze nieuwe eeuw een nieuw tijdperk in. Nederland en Europa zijn in 2020 echt niet meer wat zij waren in 1998 toen *De rogge staat er dun bij* verscheen. Het CDA dus evenmin. In 1998 traden jonge Kamerleden aan als Camiel Eurlings en Jan Peter Balkenende. Pieter Omtzigt was promovendus in Florence en ging doceren aan de Università degli Studi dell'Insubria in Varese. Hugo de Jonge werd na dat collegejaar schoolmeester in de Rotterdamse Millinxbuurt. Het CDA had 100.000 leden en 29 Kamerzetels, toen het slechtste resultaat ooit. Nu zou de partijvoorzitter voor zo'n fundament van de organisatie wel iets overhebben.

Dit boek is daarom zowel een tweede deel als een heel nieuwe pil. Het bouwt voort op *De rogge*, maar is geen vanzelfsprekende prolongatie daarvan. Zo bleek al schrijvend dat politiek en partij in de voorgaande decennia veel meer verknoopt zijn geraakt met de Europese contexten dan in de decennia die in dat eerdere boek centraal stonden. Dit is echt een Europees tijdperk geworden. Ook blijken er – anders dan toen – niet zulke dominante grootheden als een Piet Steenkamp of Jan de Koning op de achtergrond hun rol te hebben gespeeld. Niet alleen waren ze er niet, het CDA leek zulke kanjers ook liever niet meer te hebben. Ook het CDA is, zoals heel de samenleving, meer vloeibaar geworden, in de woorden van Farid Tabarki.

Dat neemt niet weg dat het CDA – in contrast tot zijn imago bij velen in de buitenwereld – een club is vol kleurrijke mensen, verrassende omwentelingen en bijna wagneriaans drama. Van de nuttige huilbuien van Maxime Verhagen tot het opgewekte machiavellisme van Marja van Bijsterveldt en van het charisma van Camiel Eurlings, het machtsinstinct van Maria van der Hoeven en de trouw van Peter Altmaier tot het brein van Pieter Omtzigt zijn er evenzovele voorbeelden van uitzonderlijke kenmerken en figuren. Het CDA tussen 1998 en heden vertelt een verhaal van sluipmoorden, triomfen, verraad, daadkracht, suïcides en onverwachte wederopstandingen.

Ik dank velen die met mij in vele gesprekken hun belevenissen en gedachten deelden. Soms zijn deze in het vervolg geanonimiseerd vermeld, veelal niet. Dank ook aan hen die mij in dat schrijfwerk stimuleerden en bemoedigden. In het bijzonder mijn vrienden in de Oranjestraat, Job Lisman van Prometheus en al die jonge naar hun eigen wortels en historie nieuwsgierigen uit het CDJA – en vaak van soms ver daarbuiten – want juist jullie aandrang op een boek en een analyse als deze was mijn motivatie en daar ben ik dankbaar voor.

Ik draag het boek op aan de nagedachtenis van de man die tot in ons laatste gesprek bleef vragen om deel twee, Max van Weezel.

PROLOOG

De geschiedenis van het CDA is een relaas waarin aldoor niet gebeurt wat kenners, waarnemers en pundits aannamen. Een verhaal van het ongedachte, onvermoede, onvoorspelbare en onderschatte. Je valt van de ene verrassing in de andere en dat maakt de wederwaardigheden van zo'n op het eerste gezicht wat brave, bijna een tikje saaie, nette mensenpartij soms bijna ontregelend.

In elk geval gaf niemand in de jaren tussen 1973 en 1975 nog een sou voor enige toekomst of perspectieven van 'de confessionelen'. ARP, CHU en KVP stonden aan de vooravond van een 'sterven in elkaars armen'. En die Van Agt, de vicepremier onder Joop den Uyl en eerste lijsttrekker van de nieuwe CDA-federatie van die drie partijen, dat was toch een wereldvreemde brekebeen, een pias die in onnavolgbaar proza de kleingeestigheid van de jaren vijftig terug wilde brengen? Premier zou zo'n non-valeur nimmer kunnen worden.

We weten hoe het verderging.

In de jaren tachtig, na het bewind van die kleurrijke aanvoerder, wist eenieder dat ontkerkelijking en hardvochtig saneringsbeleid van mannetjesputters als Lubbers, Ruding en Deetman de positie van het CDA onder de kiezers wel moesten kraken. Lubbers' glibberige goochelkunsten en teksten moesten wel snel aan geloofwaardigheid verliezen en de heftige protesten over plaatsing van de kruisraketten zou hij met zijn mistige betogen sowieso niet overleven.

We weten hoe het verderging.

Verblind als late bekeerlingen zagen velen begin jaren negentig in het CDA een onversaagde machtsmachine, die Nederland nog lange tijd zou domineren zoals Kohl dat deed met zijn CDU, nu na de hereniging van Duitsland eens te meer. Onder Elco Brinkman zou een volgende generatie mannetjesputters ons land op weg naar de eeuwwisseling verder moderniseren. Zonder zijn CDA zou dat echt niet gaan immers.

We weten hoe het verderging.

Toen die modernisering zich in de paarse jaren zonder CDA vrij moeiteloos voltrok, wisten de kenners dat zoiets al lange tijd verwacht kon worden. Met de pragmatiek van 'de Derde Weg' van Blair, Schröder en Clinton waren thema's als zingeving, religie of dat soort dingen iets voor praatgroepjes geworden, een beetje new age, à la carte en vooral buiten de publieke levenssfeer. 'Het is volbracht,' sneerde een paarse minister over haar wetgeving bij levensvragen. En zo'n Jaap de Hoop Scheffer, de beste man zou toch echt niet meer kunnen worden dan een verdienstelijk burgemeester van Amersfoort?

We weten hoe het verderging.

De ochtend van 11 september 2001 pleegde het CDA in de binnenkamers harakiri. Het zette daarop zijn lijsttrekker, de partijvoorzitter en diens coupplegers bij het oud vuil, alsof de wereld en de kiezer op dat moment niet met iets anders bezig waren. Inval-lijsttrekker werd een wat stijve professor die wel wat had van die wereldvreemde Van Agt, hoewel hij diens katholieke schwung miste. Dit werd natuurlijk nooit iets, zoveel was wel duidelijk.

We weten hoe het verderging.

De dramatische gebeurtenissen rond de komeetachtige opkomst en neergang van Fortuyn en zijn gelukszoekers voedden een hele tijd de gedachte dat de lotgevallen van het CDA in die periode een soort bedrijfsongeval waren. Dat Balkenende minister-president werd en het CDA verreweg de grootste partij, zoiets kon eigenlijk niet waar zijn. Op zijn best was dit iets tijdelijks en in elk geval een misverstand.

We weten hoe het verderging.

In 2002, 2003, 2004 en 2006 werd die partij bij nationale verkiezingscampagnes steeds weer de grootste. Ad Melkert, Gerrit Zalm, Job Cohen, Jozias van Aartsen, Rita Verdonk noch Wouter Bos werd ooit premier. Thema's die in de paarse hoogtijdagen zo achterhaald leken – religie, zingeving, waarden, normen en hun pluriformiteit, het 'omgaan met elkaar' – bleven de maatschappelijke agenda bepalen. De achterhaald geachte kerngedachte van de christendemocratie – consensus contra maatschappelijke tweedeling en polarisatie – bleek zelden zo actueel als in die jaren na 11 september 2001. Het CDA leek weer zo onverslaanbaar en onvermijdelijk aan de macht als in de Lubbers-jaren.

We weten hoe het verderging.

De enorme nederlagen die het CDA bij de opeenvolgende verkiezingen in 2010 en 2012 leed, leken dit beeld dan toch zwaar aan te tasten. Polarisatie

en anti-Europese affecten voerden de boventoon in de jaren van de eurocrisis. Het CDA werd weggevaagd en zijn boodschap leek verstomd.

Leek verstomd. In werkelijkheid herhaalde zich het patroon van de jaren na de grote nederlaag van 1994. Een paarse coalitie – nu onder leiding van een veel opgeruimdere liberaal Rutte dan de sikkeneurige sociaaldemocraat Kok – nam het heft in handen en overleefde doordat zij nuchtere, zakelijke depolarisatie in het vaandel ging dragen. Net als Paars onder Kok leken de coalities van de VVD in achtereenvolgende kabinetten-Rutte naar beleid, toon en benadering vooral een zoveelste kabinet-Lubbers. Zag trouwens het CDA dat zélf ook zo? En waar zou dit toe leiden? Dat verhaal van het ongedachte, onvermoede, onvoorspelbare en onderschatte was nog helemaal niet af. We weten nog niet hoe het verder zal gaan.

1 ZO, DAT MOEST ER EVEN UIT

Hij kwam met enige vertraging binnen. De plaatselijke afdeling van het CDA in 'de sleutelstad' werd daarom wat opgewarmd vooraf, ook omdat 'de media' dan straks een extra mooi plaatje konden schieten van een enthousiaste menigte gewone Nederlanders die hun Sybrand onthaalden. 'Zullen we met zijn allen het Wilhelmus gaan zingen als hij binnenkomt?' opperde een vrolijk partijlid snaaks. Nee, nee, bezwoer de regionale chef, dat zou weer net ietsje té zijn en Buma was nu ook weer geen Máxima. Je moest bij zulke dingen nooit overdrijven en het juiste midden blijven aanvoelen. Typisch CDA toch weer.

Grand Café De Burcht

Zodra Sybrand Buma het Leidse zaaltje binnenstapte kreeg hij de staande ovatie waarvoor het bomvolle zaaltje warmgedraaid was. Handen schuddend en een tikkeltje beduusd liep hij naar het podium. Hij had deze ontvangst niet echt verwacht. Uitleg over een regeerakkoord met dominante liberale partners aan je achterban – en dan niet in Tubbergen of Dinkelland, maar in Randstedelijk, universitair Leiden – dat is vertellen over compromissen, inleveren, afwegen wat je wel en niet kon binnenhalen met je negentien zetels. Gejuich van een kritisch, urbaan publiek is dan niet direct de opening van de avond die je verwacht.

Het bracht Buma en zijn mensen toch even een moment terug naar die eerdere entree in een tikje aparte Randstadlocatie, het trammuseum aan de rand van de Haagse Schilderswijk. Op 15 maart van datzelfde jaar 2017, zeven maanden eerder, was hij daar bevrijd geweest na de zeven magere jaren van het CDA na de val van Balkenende. Toen hij die avond binnenliep en de

ruim duizend CDA'ers hem in die antieke remise hartstochtelijk toejuichten, liet hij zich gewoon een beetje gaan. Niks de stijve, Friese CHU-bestuurderstelg, maar een uitgelaten winnaar. Tenslotte was hij de man van de tweede partij van het land, die Wilders, Pechtold, Asscher en, ja, ook Rutte in zijn zak had gestoken. Niets kon immers vanaf die avond meer zonder het CDA, zonder Sybrand Buma. Hij klom op het podium midden in de hal vol antieke HTM-trams en men scandeerde massaal en ritmisch klappend 'Bu-Ma! Bu-Ma!' en hij zwaaide wijd met beide armen in de lucht, als de Rocky van Den Haag.

Het Leidse café was die twaalfde oktober zó enthousiast, dat hij een tikje spottend vroeg: 'Jullie staan hier toch niet sinds 15 maart?' Het echte antwoord was 'eigenlijk wel, ja!' Het CDA leek op die avond in maart immers gewonnen te hebben, maar had in de nacht verloren. De PVV was nog net de tweede partij geworden. Rutte had met behulp van de licht ontvlambare Turkse president nog net een slotsprint ingezet die het gat met PVV, D66 én CDA vergroot had.

Geen wonder dat de actieve kaderleden van diens partij sinds de verkiezingsavond in de wachtstand waren, een tikje gespannen hun knopen tellend en beducht afwachtend of fundamentalisten in D66, de ChristenUnie of GroenLinks een daadkrachtige coalitie van het midden zouden opblazen. Dat gebeurde dan ook twee keer achter elkaar tijdens de zich meer dan tweehonderd dagen voortslepende kabinetsformatie, die uiteindelijk ondanks dat gedoe toch nog uitliep op een coalitie van het CDA met de liberalen en de reformatorische partijen. Want zonder die beide, CU en SGP, zou het vast niet willen lukken met een zo penibele meerderheid van – formeel – één zetel. Het CDA was zijn onmisbaarheid zo dus wel kwijtgeraakt.

Het gejuich van Buma's achterban in Grand Café De Burcht was daarom meer een ontlading van gespannen opluchting dan een uiting van blijdschap om wat hij had weggesleept van de onderhandelingstafel van informateur Gerrit Zalm. Diens akkoord was merkwaardig onaf, bovendien. Het combineerde daadkracht bij enkele punten met vage toverformules op uiterst gevoelige. Het plakte merkwaardige details in teksten over pulskorvisserij en genderneutrale briefhoofden aan witte vlekken in diezelfde pagina's. Over existentiële thema's als het redesign van Europa na de Brexit en de reusachtige hervorming van de eurozone, bankenunie en monetaire unie, die het duo Merkel en Macron zou aanpakken, was weinig of niets te vinden. Maar de meest opvallende witte vlek in Zalms regeerakkoord was die

van de machtsbalans en machtsverdeling binnen het kabinet waar Buma voor getekend had.

Een Friese Zeeuw

Dat had alles te maken met Sybrand Buma zelf en de toekomst die het CDA nu voor zich zag. Zalm had namelijk geen akkoord opgenomen over de toedeling van posten binnen het nieuwe kabinet-Rutte, het derde van de eerste liberale premier sinds een eeuw. 'De poppetjes' waren nog niet verdeeld. Al direct werd duidelijk waarom dit zo was. Niet één van de nieuwe coalitiepartners van Ruttes VVD wilde zijn aanvoerder als vicepremier de kar van de nieuwe samenwerking met de liberale premier laten trekken. Buma bleef op zijn post als fractieleider in de Tweede Kamer en dat had aanzienlijke gevolgen voor de verdeling en bemensing van posten in het kabinet. En ook voor de verhoudingen tussen het politiek personeel binnen dat kabinet en tussen de chefs van die nipte coalitie van vier partijen.

Het was dan ook cruciaal dat Buma als de nummer één van zijn partij zijn vertrouwen in dit nieuwe verbond zou uitspreken, zonder omhaal van woorden. Dit kabinet-Rutte zou immers ook nog optreden zonder zijn tweede man en hulpstuk Pieter Heerma, zonder zijn gevreesde 'Allzweckwaffe' Pieter Omtzigt en bovendien ook zonder zijn collega's Pechtold van D66 en Segers van de ChristenUnie. Die eed van trouw sprak Buma die avond uit, dacht hij. De uitsmijter van zijn Leidse speech zou dit bewijzen. Zijn partij had dan wel met negentien zetels de op één na slechtste uitslag in de Kamer ooit gehaald, zij stond er als zelden tevoren. Het regeerakkoord was niet een beetje, een tikje marginaal een CDA-verhaal geworden. Buma's spindoctors verspreidden alom 'het is 80 procent CDA'. Het was echt vanuit en voor het midden van de samenleving. Het was niet eenzijdig Randstedelijk, maar behoudend bezorgd, daadkrachtig bij alles wat bangig en ongerust maakte, prudent en vaag bij de rest.

Daarmee was dit akkoord vooral ook echt een Buma-verhaal. Rutte mocht uitvoeren wat het CDA ging domineren. Dat zou hem leren genadebrood te eten als de verliezer van de Kamerverkiezingen, waarbij zijn coalitie met de PvdA van Asscher en Samsom liefst 37 zetels had verloren. Buma zelf zou vanaf nu de geest en toon van het nieuwe akkoord puntig en tegelijk afstandelijk bewaken vanuit de blauwe Kamerbankjes. Zijn

voorbeeld in die rol was niet de ijdele liberale essayist Frits Bolkestein – die ook maar vier jaar tijdens Paars zo'n rol speelde – en evenmin de briljante gifkikker Maxime Verhagen tijdens de Balkenende-jaren. Buma keek naar net zo'n CHU-man als hijzelf uit net zo'n koppige provincie als de zijne.

Zijn rolmodel was een fractieleider die eerder al eens een gepokt en gemazeld, Europees gevierd premier in zijn derde kabinet het leven zuur maakte, Ad Kaland, de CDA-aanvoerder in de Eerste Kamer tijdens de latere jaren van Lubbers. Dat koppige voorbeeld van de Zeeuwse eilanden zou ervoor zorgen dat Buma Rutte waar maar mogelijk het mes op de keel kon houden. Immers, in de jaren tussen 1989 en 1994 bestookte de stugge senator Ruud Lubbers mild ironisch, maar vlijmscherp. Hij porde diens kabinet met Koks PvdA op tot daadkracht, tot concreet uitvoeren van het CDA-program. Hij sprak natuurlijk steeds met alle respect over het regeerakkoord, maar was daar minder aan gebonden dan zijn collega Elco Brinkman 'aan de overzijde', in de Tweede Kamer.

Kaland jutte Lubbers op de PvdA bij de les te brengen en dan te houden. Gek werd de premier ervan, vooral omdat hij eerst nog een tijd lang dacht dat hij deze kritiek vanuit de Senaat behendig kon inzetten om de rode coalitiepartner onder druk te houden. Die strategie ontplofte in zijn gezicht, want juist die houding gaf Kaland geloofwaardigheid. 'Kaland zei dat de overheid veel te veel geld uitgaf, dat er veel te weinig ten goede keerde. Het werd een veenbrand, opgejaagd door Kaland,' morde Lubbers. De aartsvader van het CDA, Eerste Kamervoorzitter Piet Steenkamp, merkte dat dit een steeds groter risico begon te worden. 'Ruud, laat die fracties nou ook eens doelpunten maken,' bezwoer hij. 'Ik zei altijd tegen Ruud: "Jongen, wees toch niet zo kwaad op ons."'

Maar Lubbers bleef zich ergeren en waarschuwde dat Kaland 'de geesten wakker maakte'. Steenkamp vertelde dat de Zeeuw dan weer benadrukte: 'Ik krijg duizenden brieven, ik vertolk de onrust die in onze achterban leeft.' Maar Lubbers wilde daar niet van weten. 'Je roept het op. Jij haalt de poten onder mijn stoel weg.' Horendol werd hij en begon zowel te zwabberen als te vereenzamen. 'Ik moest er wel rekening mee houden. Daarom was ik zelf ook moe. Ik dacht: nou ja, laat maar.'

Zou Buma als de nieuwe Kaland nu niet even geleidelijk en onontkoombaar de liberale premier in zijn derde coalitie doen afbladderen en zijn gezag laten verliezen? Zoiets kon lukken, maar nooit als hij lid werd van diens kabinet, als vicepremier. Rutte zou hem met zijn voorsprong in leiderschap, ook

Europees, met zijn ervaring in het Torentje, netwerken, bindend vermogen en opgewekte natuur inpakken en keer op keer overrompelen. Zo dacht niet alleen de CDA-voorman. Diezelfde conclusie trok ook zijn D66-collega Alexander Pechtold. Die zag zichzelf juist wel als de nieuwe Bolkestein, het liberaal-intellectuele geweten van de natie en de leidsman der verlichtingsadepten. Ook hij bleef daarom maar liever in de Kamerbankjes.

Weten wat ons verhaal is

Buma moest natuurlijk wel trouw zweren aan het regeerakkoord en de nieuwe coalitie. Maar dan wel zó dat hij zijn eigen speelveld en ruimte optimaal hield en de dominante rol van het CDA daarbinnen kon uitventen. De beste manier was dat regeerakkoord te claimen als een waarachtig CDA-document. Het akkoord van Rutte III als oprichtingsdocument van Buma I. Het was een verbond dat de premier uit de verliezerspartij VVD mocht aanvoeren totdat hij overbodig was gemaakt. Zoiets moest Buma's Leidse betoog uitdragen en ook wel een beetje uitdagen. Zowel naar de inhoud als naar de geest en de symboliek zou Buma het verbond met de twee liberalen en de refopartijen duiden als de stempel die hij met het CDA op Nederland had gezet.

Om dat te markeren formuleerde Buma een krachtig adagium. In een tijdsgewricht van polarisatie, turbulentie en spanningen rond religies, identiteiten en waarden wereldwijd was het zijn CDA dat als politieke stroming de zeitgeist beter trof en wist te vertolken dan enig ander. Dat was de ware reden waarom in het nieuwe regeerakkoord niet het liberaal-materialistische VVD- en D66-gedachtegoed en ook niet de Biblebelt-geluiden van CU en SGP domineren konden, maar de lijn en accenten van zijn CDA. 'We moeten weer weten wat ons verhaal is,' zei Buma scherp tot zijn Leidse leden.

Wat de achterban en de media toen nog niet wisten, was dat dit ook in de keuze van de CDA-bewindslieden nadrukkelijk tot uiting zou komen. Ook zij zouden in Ruttes derde kabinet de tolken van 'ons verhaal' zijn en dat op verrassende, aanvallende en nieuwe manieren moeten gaan doen. In een achteloze bijzin verwees Buma daarbij naar de ware betekenis van de politieke verhoudingen die nu gingen gelden. Dat hij fractieleider zou blijven was een directe consequentie van 'het rapport-Frissen, waarin ook staat dat de politiek leider van het CDA in de Kamer moet zitten'. Dat principe bood de speelruimte om bewindslieden te kiezen die minder als politieke leiders-

figuren en meer als gezichten bij 'ons verhaal' zouden optreden. Precies dat was wat partijvoorzitter Ruth Peetoom zich had voorgenomen door te zetten. Op een wijze die dat rapport – waar zij zelf in 2010 een van de opstellers van was geweest – had onderstreept als het langetermijnscenario voor haar partij. Haar CDA moest 'in lijn met Frissen' de partij zijn die beter en dieper de geest en de noden en vragen van deze tijd had leren aanvoelen na zeven magere jaren.

Dat zei Buma in Leiden in het Grand Café die donderdagavond 12 oktober dan ook. Alleen net even anders, onbedoeld. Niet de zeitgeist of – Bijbelser – 'de tekenen des tijds' was wat zijn partij en hijzelf het best hadden verstaan. Hij zei het zo: 'Het CDA voelt de tand des tijds aan.' En juist dat bleek in 'het regeerakkoord nu ook'.

Straf voor Máxima

Een verspreking uit duizenden. Niets had het CDA immers de jaren tussen 1994 en 2017 zo beheerst als juist die tand des tijds. Van de 54 Kamerzetels die het in 1994 nog had – een nimmer door enige andere partij herhaald record – waren er minder dan twintig over, ondanks Buma's puike winst van zes zetels en 50 procent meer stemmen op 15 maart 2017. Het CDA voelde decennia die tand des tijds knagen, verlaten als het leek door de zeitgeist, door de kiezers en hun verwachtingen van politiek en samenleving. Het kreeg geen vat meer op die tijdgeest en die mensen. Het was een partij van vergrijsde leden en oud kader, dat alleen in de krimpende delen van Nederland nog iets voorstelde, zoals juist dat rapport-Frissen al in 2010 zo *unverfrohren* had laten zien. Geknaagd was ook aan al die instituties, begrippen en cultuur die voor christendemocraten de vanzelfsprekende fundamentele bouwstenen waren van het Nederland waarin de toon gezet werd door rijkgeschakeerde minderheden van zuilen, levenssferen en overtuigingen. De tand des tijds had ze brokje bij stukje afgeknabbeld, fijngemalen en ze vervolgens opgeslokt.

De gevolgen daarvan waren anders dan velen hadden verwacht in dat van vele kanten aangemoedigde en als wenkend perspectief onthaalde proces van secularisatie en ontzuiling. Was Nederland kleurrijker, diverser en ruimdenkender geworden? Niet echt. Zoals elke winkelstraat nu dezelfde ketens en outlets leek te kennen, zo had het welvarende Nederland zich langzamerhand ontdaan van zijn eigenzinnige sociale, culturele en spiritue-